

HET LAATSTE TAKJE TELT. OVER KNOTBOMEN EN BAKOVENS

Het MOT (Museum voor de Oudere Technieken) in Grimbergen werkt rond technieken die gebruik maken van water-, wind- en spierkracht. Die technieken zijn enorm belangrijk voor onze geschiedenis en natuurlijke aandrijving is op wereldschaal nog steeds ontzettend relevant. Het MOT wil niet alleen een realistisch beeld geven van ons technisch verleden, het wil er ook inspiratie uit halen voor hedendaagse uitdagingen.

Hoewel het MOT rond alle mogelijke technieken en materialen werkt, heeft het toch een bijzondere band met hout en houtbewerking. Dat hoeft niet te verbazen, want hout is ongetwijfeld een van de meest gebruikte grondstoffen in de geschiedenis. In dit artikel geven we een voorbeeld van hoe het MOT omgaat met zowel het erfgoed als de toekomst van het gebruik van hout.

De kerntaak van een museum bestaat uit verzamelen. Materiële getuigen verzamelen van ons technisch verleden en die ontsluiten naar een ruim publiek, dat is wat we doen. Het MOT heeft ongetwijfeld de ruimste collectie handwerkten van het land, met de werktuigen voor houtbewerking als belangrijke

deelcollectie. De diversiteit aan werktuigen om één grondstof te bewerken is enorm. Dit laten we zien in onze tentoonstelling rond houtbewerking en online op ID-DOC¹, een online tool om handwerkten te identificeren. Werktuigen zijn getuigen van ons technische verleden, maar vooral de technische kennis die de gebruikers van die werktuigen hebben of hadden is van belang. Die kennis verzamelen we zo goed mogelijk in onze bibliotheek, die de meest uiteenlopende publicaties over techniek bevat

Het MOT gaat verder dan het verzamelen van erfgoed en het brengen van een technisch-historisch verhaal. Het wil mensen ook actief in contact brengen met handwerkten en technieken. Dat doen we door educatieve activiteiten te organiseren. Tijdens workshops en stages kunnen volwassenen in contact komen met allerlei technieken, van maaien met de zeis tot het looien van vishuiden. We bieden ook praktische informatie aan via allerlei digitale mediakanalen en de eigen drietalige website www.mot.be.

¹ <https://www.mot.be/nl/opzoeken/iddoc>

■ In het MOT in Grimbergen kan je ovens leren bouwen en gebruiken.

■ Hout van knotbomen en hakhout werd in takkenbossen samengebonden om het te kunnen transporteren. Geen takje ging verloren. Simon Bening © Getty Center, Los Angeles. Wikimedia Commons

Het MOT startte 20 jaar geleden met *Red de bakovens!*² Met dit online project wilden we de bouw en het gebruik van traditionele bakovens nieuw leven inblazen. Duizenden mensen, in Vlaanderen en daarbuiten, maakten gebruik van onze informatie om bakovens te herstellen, te bouwen en in gebruik te nemen. Het project groeide verder met een boek³ en een YouTube-kanaal.

Een belangrijk aspect van het broodbakken in een traditionele oven is uiteraard de brandstof. Historisch onderzoek naar het gebruik van hout en andere brandstoffen toont aan dat onze voorouders niet al te kieskeurig waren. Zo goed als alles wat brandbaar is, verdween in de bakovens, van bramen over haagsnoeisels tot dennennaalden.

Uit praktische overwegingen werd veel hout in takkenbossen (mutsaarden) bijeen gebonden. Dat heeft meerdere voordelen. Het eerste voordeel is ongetwijfeld transport. Probeer maar eens losse takken te voet, met een kruiwagen of met een kar te vervoeren. Efficiënt is dat niet. Een tweede voordeel is dat je takkenbossen kan stapelen in een houtmijt. Door met takkenbossen een dakje te maken heb je een manier om zonder extra materialen je hout te laten drogen.

Een derde voordeel is dat je takkenbossen kan verhandelen. Op heel wat markten hing een takkenbos op om aan te geven wat de standaard afmetingen in de streek waren. Nog een voordeel is dat je takkenbossen kan tellen en je zo kan inschatten hoe groot je verbruik is. Als je elke week brood bakt, heb je al snel 300 takkenbossen per jaar nodig. Als je die minstens twee jaar wilt laten drogen, heb je een behoorlijke voorraad nodig.

Takkenbossen werden niet alleen door de thuisbakker gebruikt. Ze werden ook verkocht aan bakkers in de steden, gebruikt bij water- en wegwerken en zelfs in de industrie, o.a. om hoogovens aan te steken. Waar kwam al dat hout voor die takkenbossen vandaan? Vlaanderen is al sinds de middeleeuwen een dichtbevolkte, licht beboste regio. Uiteraard werd er in de bossen heel wat hout tot takkenbossen en vooral ook tot houtskool verwerkt, maar het merendeel van de bevolking had maar beperkte toegang tot het bos. Een studie naar de historische ecologie van de Limburgse gemeente Lummen⁴ leert ons de onlosmakelijke band tussen knotbomen en bakovens. In Lummen bleek het groot aantal resterende knoteiken volledig te verklaren door het gebruik van het takhout voor bakovens. Maar ook elders in Vlaanderen zorgden knotbomen in de eerste plaats voor brandhout voor ovens. Andere functies zoals loofvoeding (es) of erwtenrijs (eik) kwamen ook voor, maar verklaren niet het enorme aantal knotbomen in Vlaanderen.

² <https://www.mot.be/nl/opzoeken/bakovens>

³ LEMBRECHTS D., DE WAELE S. en MAZEURE N. (2018). *Bouwen om te bakken*. Leuven, 2018.

⁴ J. Burny (2012) *Hagen met knoteiken in historisch-ecologisch perspectief*. Stichting Natuurpublicaties Limburg (uitg.), Maastricht.

Hakhout en knotbeheer worden in Vlaanderen nog steeds toegepast. Dit echter niet meer vanuit een economische noodzaak, maar vanwege ecologische en landschappelijke motieven. Tal van natuurbeheerders houden deze historische beheersvormen in stand om het specifieke biotoop te behouden. Vandaag wordt het gekapte hout eerder als een last dan een lust gezien.

Hout van knotwilgen valt vaak onder de categorie "beheerresten". Heel wat van dat beheerhout wordt door hakselaars gejaagd of belandt in takkenwallen. Takkenwallen bieden een onderkomen aan heel wat leven, maar in een gebied met veel knotbomen worden ze na een aantal jaar een storend element in het landschap. Het opstoken van het takhout in grote vuren, vaak nog in verse toestand, is een algemene praktijk die niet te verdedigen valt.

Hout laten weggroten of opstoken om ervan af te geraken, is iets wat men zich pakweg honderd jaar geleden niet kon inbeelden.

Takkenbossen binden voor de voet. Brueghel
© The Henry Barber Trust, The Barber Institute of Fine Arts,
University of Birmingham. Wikimedia Commons

Zelfs de spaanders bij het vellen van een boom werden meegenomen, als deel van het loon van de houthakker. Misschien moeten we de huidige "houtdecadentie" eens door een historische bril bekijken?

Met het project rond bakovens tracht het MOT ook een herwaardering van het takhout in beweging te brengen. Door mensen handwerktuigen te laten herontdekken en de techniek van het binden van takkenbossen door te geven, trachten we de historische band tussen knotbomen en bakovens te herstellen. Dit vraagt echter een verandering van instelling.

Het is niet zo evident om een doorwinterde kettingzaaggebruiker met een kapmes takken op maat te laten hakken. Takkenbossen binden vergt niet alleen geduld maar ook systematiek. Het is orde scheppen in de "takkenchaos" en dat vraagt inzicht en toewijding.

Bij het binden van een takkenbos is het belangrijk de takken strak samen te binden. Als het hout droogt en dus krimpt neemt de omvang van de takkenbos af en zou een losgebonden takkenbos uiteen vallen. Om de takken stevig samen te drukken en onder spanning vast te binden zijn verschillende technieken. "Onder de voet binden" gebeurde door met een stuk touw, een wis of een ijzerdraad de takken samen te trekken terwijl ze met de voet samengedrukt worden. Het is de eenvoudigste techniek want je hebt er weinig materiaal voor nodig maar het werkt niet zo handig en de spanning op de bos is beperkt. Veel takken werden dan ook op een bindpaard gebonden. Dat is een werktuig, meestal voorzien van pootjes, waarop met behulp van een hefboom takken stevig samengetrokken kunnen worden. Deze bindpaarden werden meestal door de gebruiker zelf in elkaar gestoken en waren grotendeels van hout gemaakt. De creativiteit bij het maken zorgt voor een grote diversiteit aan modellen. Een oude keukentafel of kruiwagen als onderstel? Of mooi verzorgde houtverbindingen in rondhout? Het kan allemaal. Tot slot konden er ook een takkenbospers gebruikt worden. Dit is een bindpaard dat volledig uit metaal is gemaakt door een smid, en dus geen doe-het-zelf product. Sommige modellen hebben een automatische blokkering of een haspel om ijzerdraad op te winden.

Takkenbossen werden met een soepele twijg, een wis samengebonden. Wellicht pas na de tweede wereldoorlog werd vaker ijzerdraad gebruikt. Die ijzerdraad werd voor het stoken los gemaakt en opnieuw gebruikt. Touw zou snel aangevreten worden door muizen of onder invloed van andere natuurfenomenen haar stevigheid verliezen.

Als je elke week brood bakt in een bakoven heb je al snel 300 takkenbossen per jaar nodig. Naast elke boerderij in Vlaanderen lagen er dan ook grote houtmijten, zoals deze in Oostham (Ham, Limburg). ©KIK-IRPA, Brussel

Heb je foto's van het binden van takkenbossen?
Of van een bindpaard?
Van lang geleden of van vandaag?
Stuur ze naar info@mot.be
We verzamelen afbeeldingen van bindpaarden
en persen op een webpagina⁵

Takkenbossen binden vraagt wat inzicht en veel geduld maar heeft als voordeel dat het veilig en geruisloos is. Het is dus iets dat je in groep kan doen en waar ook kinderen en jongeren aan kunnen participeren. Als teambuilding voor een bedrijf of samen met de vrijwilligers in een natuurgebied kan het perfect. Iets wat bij het zwaardere bosbouwwerk niet het geval is. Heel wat bakovengebruikers zien dan ook de vele voordelen in van takkenbossen maken van hout uit de onmiddellijke omgeving.

Met de huidige energiecrisis komt hout als primaire, hernieuwbare en eerder goedkope energiebron meer in de aandacht en houtkachels worden steeds performanter en schoner. Door de opkomst van spekesteen-, tegel- en leemkachels is er terug meer waardering voor brandhout van kleinere secties.

In plaats van zware blokken die lang liggen te smeulen, kiest men voor dunnere stukken hout die sneller en vollediger verbranden. Dit sluit mooi aan bij het verhaal van knotbomen en hakhout. Dat levert immers mooi recht en gemakkelijk te verwerken hout op.

Wie brandhout maakt met handwerktuigen, ziet snel de voordelen in van lichtere takken en stammen ten opzichte van het zwaardere hout. Knotbomen worden de laatste decennia meestal veel te laat geknot. Wie immers met een kettingzaag en een kloofmachine brandhout maakt wacht liever wat langer op zwaardere uitlopers dan sneller dunner hout te oogsten. Wie brandhout maakt met handwerktuigen denkt er anders over. Dunnere uitlopers laten ook toe om veiliger en met minder inspanning knotwerken met de hand uit te voeren. Daarenboven scheuren zware spullen vaker af met het einde van oude knotbomen tot gevolg.

⁵ <https://www.mot.be/nl/opzoeken/bakovens/gebruik-je-oven/takkenbos-binden>

Takkenbossen werden gestapeld in een houtmijt. © het MOT, Grimbergen

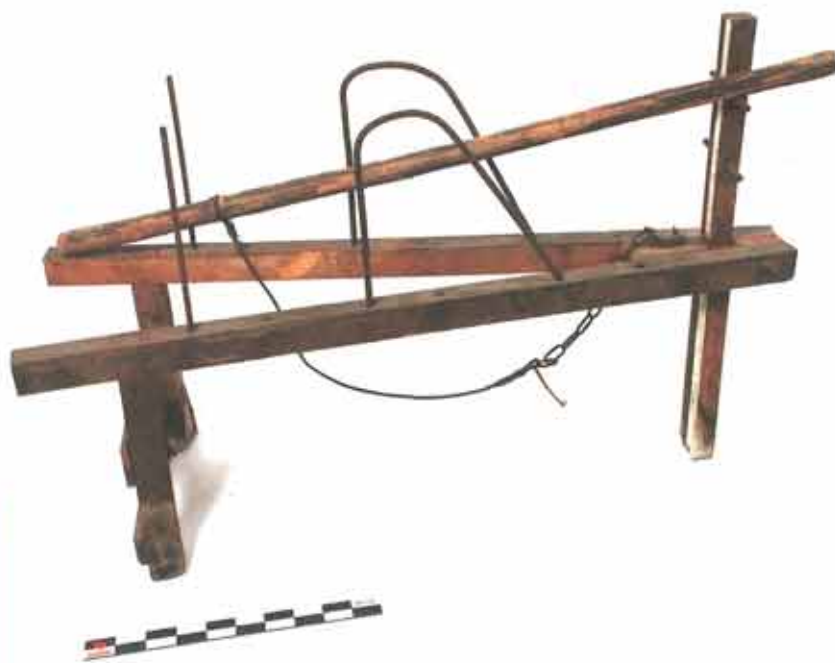
De bakoven maakte deel uit van een heel systeem van voedselvoorziening en ons landschap is daar ook een resultaat van. Dankzij de herwaardering van de bakovens en het zelf gebakken brood in een houtgestookte oven kunnen we de link tussen erfgoed en het landschap herstellen.

Het verhaal van bakovens, knotbomen en takkenbossen is slechts één voorbeeld van een historisch/technisch proces waarbij heel wat kennis komt kijken. Het MOT zet verder in op het verzamelen en doorgeven van deze kennis om te leiden tot meer begrip voor ons verleden en te inspireren voor de toekomst.

Steven De Waele
Conservator MOT

Dit artikel is gebaseerd op
Bakken en bouwen met hout van hier.
Inspiratie uit het verleden in Bosrevue 18
december 2023.

<https://bosplus.be/bosrevue/bakken-en-bouwen-met-hout-van-hier-inspiratie-uit-het-verleden/>

Op basis van dit blindpaard uit de collectie van het MOT werd een eenvoudig bouwplan gemaakt, te vinden op www.mot.be. © het MOT, Grimbergen

Takkenbossen binden als teambuilding in natuurgebied de Bompotten te Houtem (Vilvoorde, Vlaams-Brabant). © het MOT, Grimbergen